

בצדקה תיכונני

הרב עזריאל אריאל

(מתנות עניים כדגם למדיניות סוציאלית)

מידי שנה בשנה חוזר וניעור הוויכוח הציבורי בדבר "קו העוני". רבבות משפחות, (עשרות אלפי ילדים רכים) חיים בתנאים כלכליים קשים. מערכת גדולה ומסועפת של חקיקה סוציאלית באה להסדיר את זכויותיהן של משפחות אלו. כעם של גומלי חסדים, חוזרת החברה הישראלית ובוחנת את עצמה - האם עשתה די למען שכבות המצוקה.

1. חובה מול זכות

כאשר נתבונן בציווייה של התורה, נגלה דבר בולט. מלאה היא התורה במצוות המחייבות עזרה כלכלית לזולת. מלבד כל המצוות המחייבות גמילות חסד בגופו של אדם, כל אדם מישראל מצווה בשורה ארוכה של מתנות עניים: לקט, שכחה ופאה, פרט ועוללות, מעשר עני, הלואה וצדקה. אך בעוד שכל חקיקה סוציאלית בעולם המודרני לא באה אלא להסדיר את זכויותיו של החלש, המקבל, התורה עוסקת בעיקר בחובותיו של הנותן. הוא החייב להותיר לקט, שיכחה ופאה; הוא החייב לתת צדקה ומעשר עני ואילו לעני עצמו, אין כל זכות תביעה. נראה כי הבדל זה, שבין התורה לבין החקיקה המקובלת, הוא הרבה יותר גדול מאשר סתם סמנטיקה, ומבטא השקפה ברורה שיש לתורת ישראל על הטיפול בעניית העוני.

הואיל והתורה מדגישה וממקדת את תשומת הלב בתפקידו של הנותן, מערכת הצדקה של התורה איננה ממלכתית. אמנם, גם מערכת צדקה זו התמסדה מעט ועברה לרשות הרבים, עד כדי כך ש"מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישראל שאין לו קופה של צדקה"¹, אבל מעולם לא התמסדה קופת הצדקה מעבר לרמת הקהילה המקומית (לכל היותר, האזורית). אפשר היה לראות בכך חולשה ארגונית של עם שבמשך רוב שנות קיומו חי ללא מדינה משלו, אך לא היא! הדין של "עניי עירך קודמין"², נקבע לכתחילה ולא בדיעבד. המדינה יכולה לדאוג לזכויות החלש, אך לא יכולה להכריח את החזק לתת דווקא לחלש. לכל היותר, היא יכולה לקחת מס, אך אין בכוחה להביא לידי ביטוי את נדיבות לבו של הנותן. לעומת זאת, הקהילה הקטנה מחזיקה קופה של צדקה שיסודה בהתנדבות. הדין ש"כופין על הצדקה"³ בא מכוח חובתו של הנותן ולא מכוח זכותו של המקבל⁴. דין זה אינו חלק ממערכת המיסים הקהילתית ואף לא חלק ממערכת של ביטוח הדדי, מערכות שבהן אין האדם מרגיש שהוא עסוק בעשיית חסד עם זולתו.

2. נתינה לשמה

אין התורה חותרת לביעור העוני מן העולם, כל זמן שהעולם לא הגיע אל תיקונו השלם. היא מודיעה לנו במפורש "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ"⁵ הואיל ומטרתה היא לגרום למציאות של מעשים טובים וחסד בעולם. כלומר, הובאו לעולם אנשים הזקוקים לקבל, כדי שתינתן

1 רמב"ם הלכות מתנות עניים פ"ט ה"א-ה"ג.

2 רמב"ם שם פ"ז ה"ג.

3 רמב"ם שם פ"ז ה"י.

4 עי' תוס' ב"ב ח' ע"ב ד"ה אכפיה, רמב"ם שם ה"א; ולעומת זאת עי' ריטב"א כתובות מ"ט ע"ב ד"ה הא.

5 דברים טו יא.

הזדמנות לנותנים לתת⁶. התיקון החברתי שיש בעצם קיומה של העזרה והאהבה ההדדית, גדול עוד יותר מאשר התיקון הקיים בחברת שפע קרה ומנוכרת, שאמנם אין בה נזקק ונעזר, אך גם עוזר

אין בה. לכן, חלק בלתי נפרד ממצוות הנתינה היא המצווה לתת בסבר פנים יפות, בשמחה ובאחוה⁷, ומצווה מיוחדת נאמרה דווקא בימי חג ושמחה, שנצטוינו לשלוח "מנות לאין נכון לו"⁸, ובמיוחד בחג הפורים⁹. אף מי שאין ידו משגת לתת ממון, מצווה לתת לפחות מילה טובה, בבחינת "ותפק לרעב נפשך"¹⁰, על אף שאין בכך כדי להקל על מצבו הכלכלי הקשה של הנצרך. מסיבה זו, נדרש גם העני לתת צדקה ומתנות עניים לעניים אחרים¹¹, למרות שהדבר לא יצמצם כהוא-זה את הפער הקיים בין העשירונים בחברה.

3. קבלה מתוך נטילת אחריות

על פי האמור לעיל, ניתן היה לחשוב כי טובתו של העני באמת אינה חשובה בתורת ישראל. אך אם נעמיק בדברים, נוכל לראות גישה טיפולית ייחודית של מדיניות סוציאלית, הנובעת דווקא מאי הדגשת זכויותיו הסוציאליות של העני. את העיקרון הזה נוכל להבין באמצעות אחת מנקודות הוויכוח הבולטות שבין מצדדי הסוציאליזם לבין מתנגדיהם הקפיטליסטים. האחריות לגורלו הכלכלי של הפרט, על מי היא מוטלת - על היחיד או על החברה? הסוציאליזם מעלה על נס את חולשתו של הפרט המסכן, שאין בכוחו, הפיסי או הנפשי, לדאוג לצרכיו והוא נופל חלל במלחמת החיים. מתוך כך, מעלים הסוציאליסטים את התביעה כי החברה כולה תראה את עצמה ערבה לשלומם ולרווחתו של היחיד. זאת, על ידי שורה ארוכה של חוקים סוציאליים, כמו ביטוח בריאות, דמי אבטלה, קצבת ילדים, קצבת נכות ועוד ועוד. לעומת זאת, הקפיטליזם מעלה על נס את האחריות, היוזמה והמאמץ של הפרט. כל גורלו נתון בידי. הוא, ורק הוא, יישא באחריות לכישלון וגם יקטוף לעצמו ולמשפחתו את כל פירותיה של ההצלחה. לפי הגישה הקפיטליסטית, אין היחיד צריך לראות עצמו אחראי כהוא-זה לגורלו של הזולת.

תורת ישראל, כדרכה, מאחדת את שני ההפכים בתוך מערכת אחת.

שמונה מעלות מונה הרמב"ם במצוות הצדקה¹². לכאורה, היינו מצפים לראות בראש הסולם את המתנה הגמורה, מתנת החינם, אך אין זו דרכה של תורה. בראש הסולם עומדת מצוות ההלוואה. הלוואה, כידוע, יש להחזיר. אי אפשר לקחת הלוואה כדי לשתות יין לשכרה. איש לא יסכים לתת הלוואה למטרה כזו. הלוואה ניתנת כדי לרכוש אמצעי ייצור, אשר בעזרתם יצא העני ממעגל העוני. חולשתו של הסוציאליזם נעוצה בכך שהעני מתרגל להשליך את יהבו על החברה כולה ואילו מצוות ההלוואה משאירה את מלוא האחריות בידי הנזקק עצמו. הן עליו מוטלת החובה להשיב את ההלוואה בזמנה עד הפרטה האחרונה.

תחת ההלוואה שעומדת בראש הסולם, נמצאת השותפות. מצווה לעשות שותפות עם אדם שמצבו הכלכלי מיזדרר, כדי שיוכל לשקם את עצמו, וכמו ההלוואה, גם השותפות בין שניים או שלושה אנשים משאירה את האחריות בידי הנזקק לה. הוא חייב לעבוד ולעמול כדי להיוושע בעזרת הזולת. במערכת כזו, אין הוא יכול לחיות כטפיל.

6 ע' בבא בתרא י"א.

7 רמב"ם מתנות עניים פ"י ה"ד.

8 נחמיה ח' ו' ו' דברים טז, פס' יא פס' יד.

9 אסתר ט כב.

10 רמב"ם שם פ"י ה"ה.

11 רמב"ם שם פ"ז ה"ה.

12 הל' מתנות עניים פ"י ה"ז ה"ד.

אחר ההלוואה והשותפות, מציעה ההלכה דרך שלישית לעזור לנזקק: להמציא לו מלאכה. לתת לו מקום עבודה קבוע ומסודר למען יוכל לפרנס את עצמו ואת משפחתו בכוחותיו הוא, מבלי להיות מוטל על הבריות. היום ידוע יותר, כי ככל שאדם חי ברמה גבוהה יותר של אחריות אישית, כך גם בריאותו הנפשית ואושרו מגיעים לרמה גבוהה יותר.

לעומת זאת, מתנת החינם משפילה את האדם ולא רק בשל הבושה שבקבלת הצדקה. אמנם, גם בפן זה מתחשבת התורה, בהעמידה על נס דווקא את האידיאל של "מתן בסתר", שיש בו פחות בושה והשפלה לעני¹³ מנתינה בגלוי. אבל לא זו בלבד, אלא עצם התחושה של האדם כי הוא כטפיל, שאינו עומד בזכות עצמו ומכוח עצמו, יש בה פגיעה חמורה באישיותו הבריאה של כל הנברא בצלם. ההרגשה הנובעת מכך שאחרים הם הערבים והאחראים לגורלך ולא אתה בעצמך, פוגעת באושרו ובחדוות חייו של כל אדם. למשל, גם היום ידוע כי אין תמיד ברכה בדמי האבטלה. אם המובטל הוא אדם מושפל ומוכה, יתכן שדרך קצרה עוברת מהאבטלה אל השקיעה בייאוש ובהתמכרות לטיפה המרמרה...

4. צדקה חוץ-ממסדית

מתנת החינם אינה מובטחת לעני. התורה אינה מציעה ביטחון סוציאלי לאף אדם ואין מערכת גבייה ארצית שניתן להעמיד לרשותה משאבים גדולים ככל שיידרש. מערכת הגבייה היא מקומית וקטנה, שבה "כולם מכירים את כולם" ולכן לא צריכים לעבוד לפי קריטריונים "מרובעים" וקבועים. להיפך, הקריטריון המרכזי הוא הצורך הסובייקטיבי של הנזקק, הנקבע על פי היכרות אישית, "די מחסורו אשר יחסר לו", באופן אישי ופרטי¹⁴. סביר להניח, שבמערכת כזאת אך טבעי הוא שטפיל יזכה ל"מתנה מועטת" כדי לצאת ידי חובה, ואילו הנזקק הבא לשקם את חייו, יזכה לסיוע מסיבי.

לעומת זאת, מערכת ארצית גדולה, אינה יכולה להתאים את עצמה לצרכי הייחודיים של הנזקק, אלא קובעת קריטריונים כלליים ואז, גם הטפילים זוכים להיות שותפים מלאים בחלוקת ה"עוגה". במערכת כזו נוצר תמריץ להיכלל בקריטריונים של הזכאות ולא דווקא לצאת ממעגל העוני. מאחר שהיציאה ממעגל העוני כרוכה בסיכונים, יש המתפתים להעדיף "ציפור אחת ביד" מאשר "עשר על העץ". כך, יכולים אנו למצוא דורות של נזקקים השוקעים יותר ויותר במנטאליות של עוני, מצוקה וחוסר אונים.

5. מתנות העניים מפרי האדמה

מתנות העניים של החקלאי מבטאות גם כן את הגישה, שבה מוטלת אחריות רבה על העני עצמו. באף אחת מן המצוות האלו, אין חובה על החקלאי להביא את הפירות אל ביתו של העני. בלקט, שכחה ופאה - הדבר אסור מצד הדין כפי שלמדו חז"ל: "לא תלקט" - לו לעני¹⁵. העני, הוא הנדרש לטרוח ולאסוף בעצמו את מתנותיו. הוא הדין גם בשמיטה. כל הפירות מופקדים לכל הקודם ואם העני לא יתאמץ להגיע ראשון, הוא עלול לשוב לביתו בידיים ריקות. המתנה היחידה שיכולה להיות מובאת לביתו של העני היא מעשר עני. אך גם בנוגע אליה יש דין של "מעשר עני בגורן" שבו כל הקודם זוכה, ורק כאשר מתקיימים תנאים מסוימים אז יתכן שבעל הבית רשאי או נדרש לקחת את המעשר לביתו ולחלק אותו שם לעניים¹⁶. גם בעניין זה, אין העני יכול לסמוך על כך שהוא יקבל את המעשר, ולכן עדיף לו להתאמץ להגיע אל הגורן כדי לקחת בעצמו. בדרך זו, נדרש העני לצאת מן האפאטיות המאפיינת מצב סוציאלי

13 רמב"ם שם פ"ו ה"ח-ה"י.

14 רמב"ם הל' מתנות עניים פ"ז ה"ג.

15 גיטין יב ע"א, עין רמב"ם שם פ"א ה"ח.

16 רמב"ם שם פ"ו ה"י.

קשה, ולנקוט יוזמה ומאמץ עצמאי. כך ייאלץ לצאת מן המנטאליות של העניות ויוכל למצוא את הדרך לשקם את עצמו.

סיכום

בדורות האחרונים נעשו ניסיונות שונים לבנות חברה שוויונית, אך דומה כי לא עלו יפה. האימפריה הסובייטית קרסה; בארץ, שרויה התנועה הקיבוצית במשבר אידיאולוגי וכלכלי; והמשטר הכלכלי הסוציאלי-דמוקרטי, הנהוג במדינות מערב אירופה ואף במדינת ישראל, פונה יותר ויותר לכיוון הקפיטליסטי.

למעלה ממאה שנה שלטו רעיונות סוציאליסטיים בכיפה. מיליוני בני אדם נמשכו אחריהם ורבבות הקדישו את חייהם למענם. גם רבים מבני עמנו הפנו עורף לתורת ישראל והמירו אותה ב"תורתו" של מרקס. רבים אחרים עמדו ושאלו: מה יש לה לתורת ישראל לומר בשאלות אלו המנסרות בחללו של עולם? דומה כי עתה עומדת לרשותנו פרספקטיבה רחבה להתבונן על כך ועל כן, חובה גדולה מוטלת עלינו לבדוק את דרכה של תורה בשאלה גדולה זו.

עדיין לא בשלו התנאים לקבוע חוקה סוציאלית חדשה למדינת ישראל. עוד עבודה רבה לפנינו - הן במחקר ההלכתי התורני והן בבדיקת השטח - כדי ליצור מערכת חדשה של צדקה, אשר תצמיח חברה בריאה, אוהבת ותומכת, נותנת וגומלת חסדים, אשר תהיה אור לגויים ומופת לעולם כולו.

